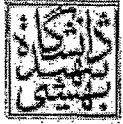

۸۷/۱۱۰۱۹۴
۸۸/۱۲۴

۱۱۲۵۱۰

۸۶/۱۰/۱۹۴
۸۶/۱۰/۴۴

دانشگاه شهید بهشتی

بنیاد ایران‌شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ایران‌شناسی (گرایش تاریخ)

موضوع:

حکمرانان تهران از آغاز دوره قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه
(۱۲۰۰ تا ۱۳۱۳ ق.)

استاد راهنما: دکتر زهره زرشناس

استاد مشاور: دکتر شهرام یوسفی‌فر

نگارش: سید حسین روتن

کتابخانه اطلاع‌رسانی مدرن علمی ایران
شهریارک

۱۳۸۸ / ۱ / ۲۱

سال تحصیلی ۸۸-۱۳۸۷

۱۱۲۳۸۰

بسمه تعالی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

گرایش: تاریخ

عنوان: حاکمان تهران از ابتدای دوره قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه

نگارش: آقای سید حسین روتن

گروه داوران

استاد راهنما: سرکار خانم دکتر زهره زرشناس

استاد مشاور: جناب آقای دکتر شرام یوسفی فر

استاد داور: جناب آقای دکتر حسن زندیه

استاد داور: جناب آقای دکتر فرج اله احمدی

تاریخ: ۱۳۸۷/۱۱/۷

امضاء.....

امضاء.....

امضاء.....

امضاء.....

نگارنده بر خود لازم می‌داند از زحمات همه استادان ارجمندی
که در طول دوره تحصیلی کارشناسی ارشد و در جریان تکمیل این پژوهش
راهنما و راهگشای اینجانب بوده‌اند، به‌ویژه استاد محترم راهنما سرکار خانم
دکتر زرشناس و استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر یوسفی‌فر تشکر و
قدردانی نماید.

فهرست مطالب

۱ مقدمه
۷ معرفی و بررسی منابع
۲۲ فصل اول: تهران از دهی در زیر زمین تا پایتختی ایران
۲۴ تاریخچه تهران (۱-۱)
۲۴ تهران تا عصر صفویه (۱-۱-۱)
۲۶ تهران در دوره صفویان (۲-۱-۱)
۲۹ تهران از صفویه تا قاجار (۳-۱-۱)
۳۳ بنیان‌گذاری حکومت قاجار و پایتخت شدن تهران (۲-۱)
۳۳ تأسیس سلسله قاجار (۱-۲-۱)
۳۶ تهران پایتخت آقامحمدخان (۲-۲-۱)
۳۸ دلایل انتخاب تهران به پایتختی (۳-۱)
۴۳ فصل دوم: حاکمان تهران در دوره قاجار
۴۵ میرزا محمدخان قاجار بیگلریگی (۱-۲)
۴۷ حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه (۲-۲)
۵۰ اسماعیل میرزا (۳-۲)
۵۱ علی‌خان ظل‌السلطان (۴-۲)
۵۷ بهمن میرزا (۵-۲)
۵۹ محمدباقرخان بیگلریگی (۶-۲)
۶۰ عیسی‌خان بیگلریگی (۷-۲)
۶۱ بهرام میرزا معزالدوله (۸-۲)
۶۲ اردشیر میرزا رکن‌الدوله (۹-۲)
۶۵ محمدتقی میرزا رکن‌الدوله (۱۰-۲)
۶۷ فیروز میرزا نصرت‌السلطنه (۱۱-۲)
۶۹ کامران میرزا نایب‌السلطنه (۱۲-۲)

۷۹	قنبرعلی خان سعدالدوله (۲-۱۳).....
۸۱	فصل سوم: ساختار دولت و حکومت در دوره قاجار
۸۴	دولت در عصر قاجار (۱-۳).....
۸۶	وزارت داخله (۱-۱-۳).....
۸۶	وزارت مالیه (۲-۱-۳).....
۸۹	وزارت عدلیه (۳-۱-۳).....
۹۲	حکومت ایالات و ولایات (۲-۳).....
۹۲	انتخاب حاکمان (۱-۲-۳).....
۹۷	وظایف و اختیارات حاکمان (۲-۲-۳).....
۱۰۳	دستگاه حکومتی حاکمان (۳-۲-۳).....
۱۰۹	فصل چهارم: حکومت تهران
۱۱۱	تقسیمات کشوری (۱-۴).....
۱۱۴	ویژگی های حکومت تهران (۲-۴).....
۱۲۳	مناصب موجود در دستگاه حکومت تهران (۳-۴).....
۱۲۴	کوتوال (۱-۳-۴).....
۱۲۵	بیگلریگی (۲-۳-۴).....
۱۲۹	وزیر (۳-۳-۴).....
۱۳۵	کلانتر (۴-۳-۴).....
۱۴۱	کدخدا (۵-۳-۴).....
۱۴۶	سایر مناصب (۶-۳-۴).....
۱۴۸	نهادهای جدید در حکومت تهران در دوره ناصری (۴-۴)
۱۶۶	نتیجه
۱۶۹	فهرست منابع و مآخذ
۱۷۵	ضمائم
۱۷۶	اسناد
۱۹۹	تصاویر

بنیاد ایران‌شناسی

نام خانوادگی: **روشن**
 بنیاد ایران‌شناسی:
 نام استاد راهنما: **دکتر زین‌الدین**
 رشته تحصیلی و گرایش: **ایران‌شناسی - تاریخ**
 تاریخ فراغت از تحصیل: **زمستان ۱۳۸۷**
 عنوان پایان‌نامه: **حکمرانان تهران از آغاز عصر قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه**

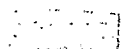

چکیده رساله:

حاکمان و حکومت تهران در زمان قاجار از اهمیت ویژه‌ای در مقایسه با حکومت‌های سایر شهرها برخوردار بودند؛ زیرا تهران مرکز سیاسی کشور بوده و بخش عمده‌ای از تحولات و وقایع مهم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در آن به وقوع پیوسته است. با این حال به دلیل آن‌که عملکرد آن‌ها تحت الشعاع حضور شاه و دولت در پایتخت قرار داشت، در کتاب‌های تاریخی این دوره و پس از آن کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

در این تحقیق که به شیوه کتابخانه‌ای و بر اساس منابع دست اول و نیز پژوهش‌های انجام شده درباره دوره قاجار شکل گرفته، ضمن بیان شرح حال، نحوه انتخاب و وظایف حکمرانان تهران از سال ۱۲۰۰ ق. تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه، ویژگی‌های دستگاه حکومت آن‌ها و تشکیلات و مناصبی که برای اداره شهر و ولایت تهران وجود داشته مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تاریخچه تهران، قاجار، حکمرانان تهران، حکومت تهران، مناصب حکومتی

دوره قاجار از جهات مختلف یکی از مقاطع مهم و سرنوشت‌ساز تاریخ ایران بوده است. نخست به دلیل آن‌که آقامحمدخان قاجار به یک دوره هرج و مرج نسبی که در پی سقوط سلسله صفویه بر ایران حاکم بود، پایان داد و دوباره تسلط حکومت مرکزی را بر مناطق مختلف کشور برقرار ساخت.

از سوی دیگر، در این دوره ایران شاهد تغییرات و دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در سطحی وسیع بود که بخش عمده‌ای از این تغییرات از تعامل و برخورد ایران با تمدن جدید غربی ناشی می‌شد. همچنین در عهد قاجاریه ایران محل برخوردها، اعمال نفوذهای و مداخله‌های دولت‌های استعمارگر اروپایی بود که این امر نیز در تحولات سیاسی و اجتماعی در ایران هم در آن مقطع و هم در سال‌های بعد تأثیر فراوانی داشت. بنابراین تحقیق درباره جنبه‌های مختلف و ابعاد گوناگون این مقطع تاریخی برای شناخت دلایل و عوامل حوادث و وقایع سال‌های پس از آن و در مجموع رسیدن به تصویری کلی و روشن از تاریخ معاصر ایران ضروری است. یکی از مباحث قابل توجه در این دوره تاریخی، موضوع سازمان‌های اداری و تشکیلات حکومتی است. در طی بیش از یک قرن تسلط قاجاریه بر ایران، به ویژه در دوران طولانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، تشکیلات اداری و حکومتی این سلسله، هم در سطح دربار و دولت مرکزی و هم در سطح حکومت ولایات و ایالات، دچار تغییراتی شد. بر اثر این تغییرات تعداد زیادی نهاد و منصب جدید به وجود آمدند و برخی از مناصب و نهادهای قدیمی نیز تحول یافتند و یا به طور کامل از بین رفتند.

با آن که تاکنون محققان و پژوهشگران ایرانی و غیر ایرانی آثار زیادی درباره حکومت و دولت در عصر قاجار به رشته تحریر درآورده‌اند، به تشکیلات حکومت شهرها و ولایات به عنوان نهادی مستقل کمتر توجه شده است. در این میان، بررسی و پژوهش درباره حاکمان پایتخت و ساختار نهاد حکمرانی آن‌ها اهمیت مضاعف و

ویژه‌ای دارد؛ زیرا تهران مرکز سیاسی کشور بوده و بخش عمده‌ای از تحولات و وقایع مهم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در آن به وقوع پیوسته است. موضوع تحقیق حاضر، بررسی ویژگی‌های نهاد حکومت تهران و حاکمان پایتخت قاجاریه است.

سئوالات تحقیق:

برای هدایت مطالب در مسیری صحیح، سئوالات و فرضیاتی مطرح شده که این تحقیق بر اساس آن‌ها و در جهت پاسخگویی به آن‌ها شکل گرفته است. سئوالات اصلی این تحقیق به شرح ذیل می‌باشند:

۱- حکمرانان تهران در دوره قاجار چه کسانی بودند و چه ویژگی‌ها و عملکردی داشتند؟

۲- حکمرانان تهران، چه وظایف و اختیاراتی داشتند؟

۳- حکومت تهران در قیاس با حکومت سایر ولایات و ایالات چه ویژگی‌هایی داشت؟

۴- تشکیلات حکومت تهران چگونه بود و چه مناصبی برای اداره آن وجود داشت؟

در پاسخ به این سئوالات فرضیات زیر قابل طرح هستند:

الف: حاکمان تهران به دلیل اهمیت این منصب از میان نزدیکان و افراد مورد اعتماد شاه انتخاب می‌شدند.

ب: حفظ امنیت و جمع‌آوری مالیات از مهمترین وظایف حاکمان همه ایالات و ولایات بود. همچنین به دلیل

ماهیت استبدادی ساختار حکومت، حاکمان از اختیارات وسیعی برخوردار بودند.

ج: به دلیل استقرار نهاد سلطنت در پایتخت، تهران مهم‌ترین شهر و ولایت کشور محسوب می‌شد و حکومت

آن هم بالطبع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. همچنین حضور شاه و دولت مرکزی در تهران شرایط ویژه‌ای به

وجود می‌آورد و باعث می‌شد بعضاً میان وظایف و اختیارات حاکم با وظایف و اختیارات سران دولت و حتی

شخص شاه تداخل ایجاد شود.

د: مناصبی که برای اداره حکومت تهران وجود داشت در طول دوره قاجار با تحولاتی مواجه بودند، به طوری که تعدادی از آنها مثل منصب بیگلربیگی و کلاتر از بین رفته و تعدادی مناصب و نهادهای جدید مانند پلیس و احتسایه ایجاد شدند.

اهمیت تحقیق

پاسخ به سئوالاتی که در این پژوهش مطرح شده می‌تواند تصویری کلی از ساختار حکومت تهران و به طور کلی حکومت شهرها و ولایات ایران در عهد قاجار ارائه کند و نقاط ضعف و قوت آن را مشخص سازد. با توجه به این که میراث سیاسی و حکومتی قاجاریه در شهر تهران تداوم یافته و بخشی از آن به دوره‌های بعدی نیز منتقل شده، بررسی این نقاط قوت و ضعف می‌تواند در شناسایی و تلاش برای زدودن برخی نقاط ضعف به جا مانده از آن زمان مفید باشد. از سوی دیگر حضور هم‌زمان دولت مرکزی و حکومت شهر در پایتخت- مسئله‌ای که در حال حاضر نیز در تهران وجود دارد- بررسی روابط و تعاملات این دو نهاد در بستری تاریخی را ضروری می‌سازد.

پیشینه تحقیق

همان طور که ذکر شد درباره ساختار حکومت و دولت در عصر قاجار مقالات و کتاب‌های متعددی از سوی محققان ایرانی و خارجی منتشر شده است. از جمله می‌توان آثار عبدالله مستوفی، غلامرضا ورهرام، فرزام اجلالی و علی باقری و از میان نویسندگان و محققان خارجی ویلم فلور و آن لمبتون را در این زمینه نام برد. درباره تاریخ تهران نیز تاکنون کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده و در دسترس پژوهشگران و دیگران قرار گرفته است. به عنوان نمونه می‌توان به آثار مرحوم حسین کریمان، ناصر تکمیل همایون، ح.م. زاوش و حسین شهیدی مازندرانی اشاره کرد که در هر کدام از آنها جنبه‌های ویژه‌ای از تاریخ تهران مورد بررسی قرار گرفته

است. اما نگارنده هیچ کتاب، مقاله یا اثر پژوهشی را مشاهده نکرده که به طور اختصاصی به حکومت و حکمرانان تهران در زمان قاجار پرداخته باشد. تنها کتابی که در آن به صورت مختصر به نام حکمرانان تهران و بعضی جنبه‌های حکومت آن‌ها اشاره شده، کتاب *تهران به روایت تاریخ* نوشته مسعود نوربخش است.

محدوده زمانی تحقیق

محدوده زمانی مورد بررسی در این تحقیق از ابتدای استقرار سلطنت قاجار در تهران و اعلام این شهر به عنوان پایتخت کشور در سال ۱۲۰۰ق. تا پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه در سال ۱۳۱۳ق. است که ۱۱۳ سال قمری را در بر می‌گیرد.

دشواری‌های تحقیق

مطابق معمول همه پژوهش‌های تاریخی که مبتنی بر روش کتابخانه‌ای و بررسی و مطالعه اسناد هستند، کمبود منابع و عدم دسترسی به اسناد و مدارک تاریخی یکی از دشواری‌های عمده بر سر راه این تحقیق بوده است. البته منابع نوشتاری درباره تاریخ سلسله قاجار هم به علت نزدیک بودن زمان حکومت این سلسله به زمان حاضر، و هم به سبب اهمیت آن از جهات تاریخی، سیاسی و اجتماعی فراوانند. منابع و آثار نوشته شده در خود این دوره هم نسبت به دوره‌های پیش از آن بسیار بیشترند، زیرا در دوره قاجار- مخصوصاً از زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه به بعد- نسبت به دوره‌های قبلی توجه و اهتمام بیشتری به تاریخ‌نویسی و مستندکردن وقایع و حوادث وجود داشته است. با وجود این، در منابع اصلی تاریخ قاجار به بحث حکومت تهران و حکمرانان آن- به ویژه در سال‌های آغازین حکومت این سلسله- به صورت بسیار مختصر پرداخته شده است. به جز موارد خاص که حکمران پایتخت در به تخت نشستن و لعیهد نقشی داشته (مثل میرزا محمدخان قاجار دولو که در به تخت نشستن فتحعلی‌شاه نقشی مهم داشت) و یا خود به فکر رسیدن به تاج و تخت افتاده و

ادعای سلطنت کرده (مثل علی خان ظل السلطان که بعد از مرگ فتحعلی شاه خود را شاه خواند)، اشاره به حاکم تهران در تواریخ قاجار تنها به منصوب شدن او به این مقام و یا گرفتن خلعت نوروزی و مواردی از این دست محدود می‌شود. یکی از دلایل اصلی این امر آن است که حضور شاه و دستگاه سلطنت و حکومت مرکزی در پایتخت، فعالیت‌های حکمران تهران را تحت الشعاع قرار داده و جای زیادی برای مطرح شدن اقدامات او در منابع تاریخی باقی نمی‌گذاشته است.

در کتاب‌ها و آثار متأخر که درباره تهران نوشته شده‌اند نیز بیشتر به جنبه‌های اجتماعی و شهری پایتخت قاجار و موضوعاتی مثل فرهنگ مردم تهران و ساخت بناها و عمارت‌های جدید توسط شاه پرداخته شده و بحث حکمرانان تهران به طور جدی مورد بررسی قرار نگرفته است.

سازماندهی تحقیق

تحقیق حاضر در یک مقدمه و چهار فصل تنظیم شده که هر فصل شامل چند بخش و زیربخش می‌شود. فصل اول به عنوان پیش‌زمینه‌ای برای ورود به مباحث اصلی، به بررسی تاریخچه تهران از آغاز تا زمان انتخاب آن به پایتختی اختصاص دارد. در این فصل همچنین مراحل به قدرت رسیدن آقامحمدخان قاجار و دلایل انتخاب تهران به عنوان پایتخت از سوی او مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در فصل دوم شرح مختصری از زندگی و اقدامات افرادی که منصب حکمرانی تهران را در محدوده زمانی مورد بررسی در این پژوهش (۱۲۰۰ تا ۱۳۱۳ق) بر عهده داشتند، ارائه می‌شود.

در فصل سوم ساختار دولت و چگونگی حکمرانی حاکمان ولایات و ایالات در دوره قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد. این فصل شامل سه بخش است که عبارتند از: ۱- دولت در عصر قاجار؛ در این بخش به بررسی

ساختار دولت در دوره قاجار و چگونگی گسترش آن و نیز وظایف وزارتخانه‌هایی که به نوعی در تعامل مستقیم با حاکمان ایالت‌ها و ولایت‌های کشور هستند، پرداخته می‌شود. ۲- حکومت ایالات و ولایات؛ این بخش به سه زیر بخش تقسیم می‌شود که به ترتیب به چگونگی انتخاب حکمرانان، وظایف و اختیارات آن‌ها و ویژگی‌های دستگاه حکومتی آن‌ها اختصاص دارند.

در فصل آخر که شامل چهار بخش است، ابتدا جایگاه تهران در نظام تقسیمات کشوری دوره قاجار بررسی شده و سپس ویژگی‌های حکومت تهران در مقایسه با حکومت سایر ولایات و ایالات مورد بحث قرار گرفته است. در بخش سوم به مناصبی که در تشکیلات حکومت تهران وجود داشته‌اند پرداخته شده و در بخش آخر تاریخچه و وظایف دو نهاد جدید در تشکیلات حکومت تهران که در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه تأسیس شدند، ارائه می‌شود.

در پایان نیز نتیجه‌گیری و فهرست منابع و مآخذ آمده و سپس ضمایم تحقیق شامل برخی از اسناد مربوط به حکومت تهران و تصویر بعضی از صاحب‌منصبان تهران در دوره قاجار ارائه شده است.

بررسی منابع

در این پژوهش سه دسته منبع تاریخی مورد استفاده قرار گرفته‌اند:

۱- منابع اصلی:

شامل کتاب‌های نوشته شده در عصر قاجار که بیشتر آن‌ها مربوط به تاریخ عمومی قاجاریه هستند. بسیاری از مولفین این آثار خود در زمان وقوع رخداد‌های تاریخی حاضر بوده و یا به زمان آن نزدیک بودند. برخی نیز جزو کارگزاران حکومتی یا دربار بوده و یا با آن‌ها در ارتباط بوده‌اند و به همین دلیل نسبت به دیگران اشراف بیشتری بر امور کشور- به ویژه امور حکومتی و اداری- داشتند. به همین دلیل این دسته از کتاب‌ها مهم‌ترین منابع مورد استفاده در این پژوهش بوده‌اند.

الف: آثار اعتمادالسلطنه

نوشته‌ها و آثار محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله) جزو مهم‌ترین منابع برای تحقیق در دوره قاجار، به ویژه عصر ناصرالدین‌شاه، محسوب می‌شوند. اعتمادالسلطنه، فرزند علیخان حاجب‌الدوله و از طرف مادر از نوادگان مصطفی‌خان قاجار برادر آقامحمدخان قاجار بود. وی در سال ۱۲۵۹ ق. در تهران به دنیا آمد و در سال ۱۲۶۸ ق. وارد دارالفنون شد. وی در آنجا زبان فرانسه و علوم نظامی آموخت. سپس وارد نظام شده و در سال ۱۲۷۵ ق. درجه سرهنگی گرفته و به ریاست قشون خوزستان و لرستان و نیابت حکومت آن ولایات، مأمور گردید. در سال ۱۲۷۸ ق. به منصب جنرال آجودانی شاه رسید و در سال ۱۲۸۰ ق. وابسته نظامی ایران در پاریس گردید و مدت چهار سال را در آنجا گذراند و در ضمن خدمت به تکمیل تحصیلات خود پرداخت و در سال ۱۲۸۴ ق. به ایران مراجعت نمود. اقامت چهارساله محمد حسن خان در پاریس باعث شد تا علاوه

بر تبحر در زبان فرانسه، با اوضاع علمی اروپا و روش تحقیق و طرز کار مراجع علمی و ادب و فرهنگ فرانسه آشنا شود. وی در بازگشت به ایران با سمت پیشخدمتی و "مترجمی حضور" به دربار ناصری راه یافت و در سال ۱۲۸۸. ق به ریاست کل "دارالطباعه" و "دارالترجمه" دولتی منصوب گردید و لقب "صنیع الدوله" گرفت. در سال ۱۲۹۸. ق تألیف "نامه دانشوران" به وی محول گردید و در سال ۱۳۰۰ وزیر "انطباعات" شد که تا آخر عمر (۱۳۱۳. ق) اداره این وزارتخانه را بر عهده داشت.

در نگارش تحقیق حاضر از چند اثر اعتمادالسلطنه استفاده شده است:

- مرآت البلدان

کتابی است جغرافیائی و تاریخی در چهار جلد که جلد اول و چهارم آن به مسائل جغرافیائی اختصاص دارد و در شرح شهرها و روستاهای ایران است. جلد دوم و سوم این کتاب که تاریخی است به شرح سی سال اول سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ تا ۱۲۹۴. ق) می پردازد و در ابتدای هر سال شرح رویدادهای داخلی را می آورد و بعد از آن به وقایع و رویدادهای جهانی می پردازد.

اعتماد السلطنه در شرح رویدادهای داخلی، مسائل مختلف سیاسی و اجتماعی و تغییر و تحولاتی را که در سازمانها و دوائر دولتی پدید آمده، تشریح می کند و عزل و نصب مسئولین و متصدیان آنها را ذکر می کند و بعضاً فرامین شاه را در این ارتباط می آورد.

در تحقیق حاضر، به ویژه در فصول اول و دوم، از کتاب *مرآت البلدان*، مخصوصاً جلد اول این کتاب که یکی از مباحث مطرح شده در آن شرح تاریخ و جغرافیای تهران است استفاده فراوانی شده است.

-المآثر والآثار

این کتاب به مناسبت چهلمین سال سلطنت ناصرالدین شاه به رشته تألیف درآمده و برای اولین بار در سال ۱۳۰۶ ق. منتشر گردیده است و در سالهای اخیر با تعلیقات و توضیحات توسط ایرج افشار تجدید چاپ گردیده است.

درباره انتساب این کتاب به اعتمادالسلطنه، برخی اعتقاد دارند که این کتاب توسط مؤلفین اداره انطباعات به رشته تحریر درآمده و اعتمادالسلطنه آن را به نام خود منتشر نموده است. *المآثر والآثار* یکی از مهمترین مآخذ برای شناخت دوران سلطنت ناصرالدین شاه به حساب می آید و از مهمترین کتبی است که به تشکیلات اداری و سازمانهای حکومتی این دوران پرداخته است.

منابع این کتاب که در شانزده باب تهیه گردیده، به چهار دسته تقسیم می گردد که عبارتند از: روزنامه دولتی، گزارش دوایر دولتی، دفاتر و کتابچه‌های موجود در دربار اعظم و اطلاعات شخصی اعضای دارالتألیف و افراد مطلع.

جلد دوم و سوم این کتاب نیز شامل تعلیقات حسین محبوبی اردکانی در احوال رجال دوره و دربار ناصری و مطالبی است که توسط ایرج افشار نگاشته شده است. از این کتاب در مباحث مربوط به تحولات حکومتی، تأسیس وزارتخانه‌ها و فصل مربوط به حاکمان ولایات بهره برده شده است.

-روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه

روزنامه *خاطرات اعتمادالسلطنه* از مهمترین منابع و مآخذ برای پانزده سال آخر سلطنت ناصرالدین شاه به حساب می آید و حاوی اخبار و گزارشات و یادداشتها و نکات باریکی درباره مسائل مختلف سیاسی اجتماعی، اقتصادی و چگونگی گردش امور اداری کشور است که در سایر منابع آن دوره پیدا نمی‌شود. این کتاب به دو قسمت تقسیم می شود، یک قسمت مربوط به ۲۹ جمادی الاولی ۱۲۹۲ تا ۱۹ محرم ۱۲۹۳. ق است که در

یک مجلد نوشته شده و دنباله ندارد. قسمت دیگر مربوط به ۱۶ ربیع الثانی ۱۲۹۸ تا ۱۴ شوال ۱۳۱۳. ق (۵ روز قبل از مرگ مؤلف) می باشد.

این کتاب دور از چشم شاه و درباریان نوشته شده و به گفته اعتمادالسلطنه کسی جز همسرش از نگارش آن خبر نداشته است. از این جهت نویسنده مطالب مورد نظر خود را بدون هیچ بیم و ترس یا امید کسب منفعتی به روی کاغذ آورده و ارزش و اهمیت کتاب نیز در همین مطالب نهفته است. با این وجود تمایلات شخصی و اغراض خصوصی نویسنده در چگونگی نوشتن کتاب تأثیر داشته و گاه به گاه او را از مرحله انصاف خارج نموده است. برای رفع این نقیصه مطالب کتاب نباید بدون تطبیق و مقایسه با دیگر منابع این عصر مورد استفاده قرار گیرد.

در نگارش این پایان نامه، از مطالب این کتاب در بخش‌های مختلف از جمله شرح حال حاکمان، ویژگی‌های حکومت تهران، مناصب حکومت تهران و نهادهای جدید در دوره ناصری نقل شده است.

- صدرالتواریخ

این کتاب را اعتمادالسلطنه بنا به درخواست میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان، آخرین صدراعظم دوره ناصری به رشته نگارش درآورده است. این کتاب شرح حال و تاریخ یازده تن از صدراعظم‌های دوره قاجاری، از اولین آنها - حاج ابراهیم خان اعتمادالدوله - تا امین‌السلطان می باشد. بنا بر آنچه که در دیباچه آن آمده، در سال ۱۳۰۹ ق. به رشته تحریر درآمده است. منابع این کتاب بنا به گفته مؤلف آن، اوراق پراکنده و حکایاتی است که از افراد مطلع نقل شده است.

برخی مباحث این کتاب در فصل سوم و چهارم این پایان نامه از جمله در بخش مربوط به ویژگی‌های حکومت تهران و تداخل اختیارات و وظایف صدراعظم با حکمران تهران مورد استفاده قرار گرفته است.

- تاریخ منتظم ناصری

اعتمادالسلطنه کتاب تاریخ منتظم ناصری را بین سال‌های ۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ ق. تألیف و به شاه تقدیم کرد. البته اعضای دارالطباعه در نگارش آن به اعتمادالسلطنه کمک کرده‌اند.

اهمیت کتاب در آن است که برای نخستین بار تاریخ عمومی جهان، از هجرت پیامبر اسلام (ص) تا آغاز دولت قاجاریه، براساس تقسیم جغرافیایی جهان به چند قاره (آسیا، اروپا، آفریقا و بعدها امریکا) تنظیم شده است.

یکی از دلایل اعتمادالسلطنه برای تألیف تاریخ منتظم ناصری تأخیر وی در تألیف جلد پنجم *مرآت البلدان* به سبب فراهم نبودن اطلاعات صحیح از بعضی شهرها بود؛ ولی علت مهم‌تر آن‌که تا آن زمان کتابی به زبان فارسی در تاریخ مختصر و عمومی ایران و جهان که محدود به شرح سلطنت سلاطین و جنگ و صلح آن‌ها نباشد بلکه «هرگونه حوادث از قبیل تولد و ارتحال علما و اعیان ممالک، اختراعات و انکشافات، بروز امراض عمومی، حتی بعضی از خسوف و کسوف» را شامل شود نگاشته نشده بود. اعتمادالسلطنه کتاب خود را در دو بخش و مجموعاً در سه جلد تألیف کرد. جلد اول و دوم از هجرت پیامبر اکرم (ص) تا حوادث سال ۱۱۹۳ ق. (سال درگذشت کریم خان زند) را در بر می‌گیرد. جلد سوم به تاریخ سلسله قاجار از زمان تأسیس آن تا سال ۱۳۰۰ ق. اختصاص دارد.

مؤلف در پایان هر سه جلد تقویم همان سال را به چاپ رسانده و در پی آن جدولی از اسامی شاهان قاجار ترتیب داده که شامل سال تولد و مرگ و مدت سلطنت آنهاست و در ادامه گزارش "سلطنت عظمی" را شامل معرفی خانواده سلطنت، اسامی امرا و رؤسای طوایف و خوانین و ادارات دولتی را به تفصیل آورده که از فصول حایز اهمیت کتاب است. هرچند سکوت او درباره برخی رجال بزرگ عصر قاجار چون میرزا تقی خان امیرکبیر و اقدامات و آثار مهم آنان تأمل برانگیز به نظر می‌رسد.

از مطالب این کتاب در اغلب بخش‌های این پایان‌نامه از جمله شرح حال حکمرانان و حکومت و دولت در عصر قاجار استفاده شده است.

ب: سایر منابع تاریخ قاجار

- ناسخ التواریخ

این کتاب نوشته میرزا محمد تقی لسان‌الملک سپهر از منابع مهم دوران اولیه قاجارها، تا ده سال اول سلطنت ناصرالدین‌شاه می باشد. محمدتقی فرزند ملاعلی کاشانی در سال ۱۲۰۷ ق. در شهر کاشان به دنیا آمد. پس از تحصیلات مقدماتی در زمان محمدشاه وارد کارهای دیوانی شد و از طرف دربار سلطنتی مأمور نگارش کتاب ناسخ‌التواریخ شد. وی که از وقایع‌نگاران برجسته دوره قاجار بود در سال ۱۲۹۷ ق. و در سن نود سالگی در تهران درگذشت.

ناسخ‌التواریخ در سه جلد نوشته شده است: جلد اول تأسیس خاندان قاجار و شرح سلطنت آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه، جلد دوم شرح سلطنت محمدشاه و جلد سوم شرح ده سال اول پادشاهی ناصرالدین شاه.

مؤلف این کتاب را در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و بنا به درخواست وی به رشته نگارش درآورده است و منابع وی در تنظیم این کتاب عبارت بودند از: شنیده‌ها و دیده‌ها و خاطرات شخصی و بعضی اسناد و نوشته‌های رسمی. لسان‌الملک چون این کتاب را به دستور شاه و در زمان صدارت میرزا آقاخان نوری تألیف نموده، از مبالغه و چاپلوسی از زمامداران وقت خودداری نکرده است. با اینهمه چون آن را از روی اسناد و نوشته‌هایی که از زمان پادشاهی قاجاریه در دربار گرد آمده بود تألیف کرده، از منابع مهم دوره قاجاریه به حساب می آید.

در نگارش تحقیق حاضر، از مطالب هر سه جلد این کتاب در بخش‌های مختلف به خصوص تاریخ تهران و شرح حال رجال استفاده شده است.